

Marija Jurić Pahor

Med krukastim in kljukastim križem

Koroški Slovenci v času zgodnjega nacizma

Mohorjeva
Celovec

Marija Jurić Pahor

MED KRUKASTIM IN KLJUKASTIM KRIŽEM

Koroški Slovenci v času zgodnjega nacizma

Mohorjeva
Celovec

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(436.5=163.6)“1933/1941“
323.15(436.5=163.6)“1933/1941“

JURIĆ-Pahor, Marija

Med krukastim in kljukastim križem : koroški Slovenci v času zgodnjega nacizma / Marija Jurić
Pahor. – 1. izd. – Celovec : Mohorjeva družba, 2026

ISBN 978-3-7086-1379-6
COBISS.SI-ID 265843715

Marija Jurić Pahor
Med krukastim in kljukastim križem
Koroški Slovenci v času zgodnjega nacizma

Urednik: Hanzi Filipič
Recenzenta: univ. prof. dr. Gorazd Bajc in univ. prof. dr. Božo Repe
Jezikovni pregled: Tine Logar
Prelom: Matej Nemec
Oblikovanje ovitka: ilab crossmedia

© Mohorjeva založba, Celovec–Ljubljana–Dunaj, 2026

Izdala, založila in tiskala: Mohorjeva družba v Celovcu, 2026
Viktringer Ring/Vetrinjsko obmestje 26, 9020 Celovec
Za družbo: Karl Hren

www.mohorjeva.com

1. izdaja: 2026
Naklada: 300 izvodov
Cena: 49,90 €

ISBN 978-3-7086-1379-6

Izdano s podporo:

 Bundesministerium
Bildung, Wissenschaft
und Forschung

LAND KÄRNTEN
Kultur

Kazalo

UVOD	9
I. PROLOG V (NE)PREMOČRTNO ZGODOVINO ANŠLUSA	23
Avstrija, Koroška in koroški Slovenci v obdobju pred 1938	23
Moč socialne demokracije, Koroška slovenska stranka ter porast vpliva komunistične in zlasti nacistične stranke	29
Mladi vs. stari? Katoliška akcija in politično-ideološka razpotja koroških Slovencev	40
<i>Razkorak med klerikalno-katoliškim vodstvom in »ljudstvom«</i>	50
<i>Voditeljski tečaji</i>	56
<i>Vključevanje v Domovinsko fronto: težave, odpori</i>	60
<i>Koroški slovenski socialdemokrati</i>	66
Heimwehr/Heimatschutz	74
Nacistični julijski puč	81
<i>Slovensko govoreči pučisti</i>	87
<i>Vloga rajhovskih kmetov naseljencev in protestantov pri julijskem puču</i>	91
II. BOJ PROTI »ČRNEMU IN RJAVEMU FAŠIZMU« – VLOGA DELAVSKIH IN NARODNIH VODITELJEV – AVSTRIJSKO »DOMOLJUBJE«	98
Februarska vstaja 1934 in koroški socialdemokratski voditelji: Anton Falle, Hans Pawlik, Franz Haderlap, Ferdinand Wedenig, Pavel Bizjak idr.	98
»Očetje/matere naroda«	120
<i>Vinko Zwitter, Rudolf Blüml in Franc Petek</i>	120
<i>Janko Ogris. Bližina social(istič)ne misli</i>	123
<i>Janez Starc. Sklep Avstrijske škofovske konference (30. 11. 1933)</i>	128
<i>Franci Zwitter, Hani Weiss, Maks Sorgo idr.</i>	136
<i>Vinko Poljanec (1. del)</i>	139
<i>Marija Lienhard. Delovanje žensk, ženskih organizacij in deklških zvez od 1919/20 dalje</i>	143
<i>Milka Hartman</i>	151

<i>Prijateljevanje Milke Hartman z Marijo Lienhard</i>	158
<i>Vinko Poljanec (2. del)</i>	160
<i>Ekskurz: Pevsko gibanje in II. evharistični kongres 1935 v Ljubljani</i>	175
<i>Ekskurz: Zadržki do »kuharskih tečajev«</i>	180
<i>Joško Tischler</i>	183
O avstrijskem »domoljubju«, »domobranskih« bikovkah in Ostmärkische Sturmscharen (OSS)	186
Manjšinska politika in koroški Slovenci v primežu germanizacije in nacifikacije	198
Dejavnost/preganjanje komunistov na obeh straneh Karavank	209
Ugovor statusu quo in težnja po »povezanosti med narodom in zastopstvom«: vlogi msgr. Valentina Podgorca in Joška Tischlerja	219
III. EKSPANZIONISTIČNE/KOLONIZACIJSKE TEŽNJE, VPRAŠANJE NEODVISNOSTI AVSTRIJE, BOJ ZA KOROŠKO »MEJNO OZEMLJE«	224
Predvidevanje velikonemške prihodnosti in nacističnih zločinov	224
<i>Zablatniško jezero – jezero »führerjevih tajnih vazalov/telovadcev«</i>	233
<i>»Kolonisti« kot oficirji naseljenci; širitev posestev grofa Thurna-Valsassine in lesarskega podjetja Leitgeb</i>	240
<i>Vloga društva Südmark, Nemškega šolskega društva Südmark in zemljiških organizacij, povezanih s Kärntner Heimatbundom in Steinacherjevo VDA</i>	246
<i>Ukrep »1000-Mark-Sperre« in posledice za judovski in koroški slovenski turizem</i>	251
<i>»Kolonizacija« in preobrazba narodnostne podobe v Sloveniji/Jugoslaviji</i>	258
<i>Anticipacija pregona koroških Slovencev; zaton Steinacherjeve VDA</i>	265
<i>Princip množične preselitve prebivalstva; kočevski/štajerski Nemci in koroški Slovenci</i>	267
<i>Ideologija moči in rasizma; prenarodovanje (Umvolkung); prisilni delavke in delavci</i>	276
<i>»Volga, Volga«</i>	281
KPÖ in vprašanje »avstrijskega naroda«, stiki s KPJ in trenja znotraj SPÖ	284
Razkritje tajnih nacističnih ponudb in barantanje za »plebiscitno ozemlje«	292
Boj za neodvisnost Avstrije in »kratka demokratična pomlad«	302
IV. KO JE VKORAKAL HITLER	312
Prevzem nacistične oblasti in »glorija viktoria« cerkvenih zvonov	312

Sprevodi, baklade in ustvarjanje vzdušja tesnobe; razlike med mesti, trgi in podeželjem	327
<i>Führer kot »osvoboditelj«: vpitje, rjojenje, norenje in zle slutnje</i>	335
Preganjanje duhovnikov, narodnih in političnih voditeljev ter nasprotnikov	341
<i>Preganjanje duhovnikov in farovške oskrbnice Jožefe Sumper</i>	344
<i>Preganjanje posvetnih voditeljev in predstavnikov</i>	353
<i>Preganjanje komunističnih ali komunistično usmerjenih aktivistov</i>	361
<i>Preganjanje čezmejno delujočih »tigrovcov«</i>	366
Izločanje Slovencev in slovenščine iz javnega in cerkvenega življenja; vloga nacističnega šolstva in »Hitlerjeve mladine«	371
<i>Dvomi o močnem upadu slovenske govorice</i>	382
<i>Jezik kot področje boja za biti ali ne biti, navzven in navznoter</i>	386
<i>Germanizacija in nacistifikacija otrok prek šolstva in vrtcev</i>	388
<i>Nacionalsocialistična učiteljska zveza – NSLB</i>	389
<i>V primežu strahu, prisile in fascinacije</i>	396
<i>Hitlerjugend in Bund Deutscher Mädel; uporniška »slovenska« skupinskost«</i>	399
V. IZKUSTVO NEDOMAČNEGA, VARLJIVI UPI, PREGANJANJE JUDOV	405
Flashbulb spomini: slike, ki ne zbledijo	405
Med upanjem v gospodarsko boljše čase in streznitvijo	411
<i>Kraft durch Freude – KdF</i>	419
Koroški Slovenci ob terorju in nasilju nad Judi	424
<i>»Juden und Krüppel vortreten!«</i>	428
<i>Preganjanje Judov in »arizacije« judovskih podjetij; primer družine Scharfberg (Železna Kapla)</i>	433
<i>»Uvod v grozno apokalipso«</i>	441
<i>Antisemitizem in koroški Slovenci</i>	449
<i>Ojačitev/ublažitev antisemitizma; tabori judovskih skavtov betarjev</i>	452
VI. MED MIMIKRIJO IN UPOROM: STRATEGIJE PREŽIVETJA KOROŠKIH SLOVENCEV OB »ANŠLUSU« IN PO NJEM	461
Jugoslavija/Slovenija, anšlus in koroški Slovenci	462
<i>Cenzura</i>	463
<i>Vznemirjenje, nasprotovanje, shodi, protesti</i>	467
<i>Bran-i-Bor</i>	470
<i>Nacistični »naval« – pozivi in obiski pri ministru Korošcu</i>	474
<i>Poskusi preboja iz brezpotja; »panslavizem«</i>	479

<i>Boj proti komunizmu; pomoč koroškim slovenskim pribežnikom in ubežnikom</i>	488
<i>Pobude za arizacijo »naše države« (Jugoslavije)</i>	493
Mimikrija kot strategija preživetja, ključbovalnosti in upora	495
<i>Prikriti ali tihi upor (ob smrti in pogrebih duhovnikov Pollaka, Poljanca in Kuteja)</i>	499
<i>Izjava lojalnosti</i>	500
<i>Mimikrija kot znak »dvojne artikulacije« in figuracij farse</i>	508
<i>Ravnanje »kot da«</i>	515
»Koroški Slovenci, 10. aprila glasujemo: Ja!«	519
Prelom z zgolj preživetveno strategijo	532
Ilegalnost ali (ne)dopustnost »slovenstva«: paradoksalnosti, <i>passing</i>	545
SKLEP	559
VIRI IN LITERATURA	569
A. Spomini, pričevanja, (avto)biografski zapisi (koroških Slovencev)	569
B. Spomini, pričevanja, (avto)biografski zapisi (oseb, ki niso avstrijski/koroški Slovenci)	582
Dokumentarni, politični in drugi zapisi (tudi govori) sodobnikov	583
Biografski in drugi (priložnostni) avtorski zapisi o sodobnikih	587
Literarna dela	590
Dokumenti, uradna poročila	590
Časopisni viri	593
Filmski in zvočni viri	594
Spletni viri	595
Literatura	602
SEZNAM KRATIC	647
IMENSKO KAZALO	649

UVOD

Naslov knjige se nanaša na dva simbola: na svastiko ali kljukasti križ, ki sta ga nacistična stranka (Nacionalsocialistična nemška delavska stranka – NSDAP) in nacistična oblast uporabljali kot simbol nemškega nacionalnega ponosa, rasne večvrednosti in zastraševanja, ter na krukasti ali krščanski križ,¹ nemško *Kruckenkreuz*, kot emblem Domovinske fronte (Vaterländische Front), ki je bil leta 1934 postavljen v srčiko avstrijske državne zastave.² Domovinska fronta je bila ustanovljena maja 1933, kmalu zatem, ko je zvezni kancler Engelbert Dollfuß razglasil avtoritarno vodenje avstrijske države; že dva meseca pred tem, marca 1933, je izključil avstrijski parlament.³

Po izključitvi parlamenta in polagoma tudi vseh političnih strank, omejitvi svobode tiska in vrsti zasilnih odredb je Domovinska fronta delovala po zgledu fašističnega ustroja v Italiji in nacistične stranke v Nemčiji⁴ kot enotna stranka z monopolnim statusom. Njen simbol, krukasti križ, so podobno kot kljukasti križ povezovali z nemštvom, vendar s poudarkom na Avstriji kot katoliški in »boljši nemški državi«. Krukasti križ je v tem smislu predstavljal krščansko nemštvo v nasprotju s kljukastim križem, ki je bil stereotipno potisnjen na stran poganškega nemštva.⁵ Do-

1 Zwitter, F. ml., Koroška kultura med kljukastim in krščanskim križem, str. 67–84.

2 K zgodovini in pomenu krukastega križa gl. Diem, *Die Symbole Österreichs*, str. 273–278; Göbl, *Das Staatswappen Österreichs 1934–1935*, str. 284–300. Pojem »krukasti križ«, ki je kot neologizem vpeljan v tej knjigi, se navezuje na etimologijo besede *Krücke*, ki pomeni v slovenskem prevodu »berгла«. Beseda izhaja po Friedrichu Klugeju (1881) iz ekvivalentne srednjevisokonemške besede *krücke*, *krukke*, starovisokonemškega *chruccha* (za *krukjô*); primerjaj nizozemsko *kruk*, anglosaško *cryčč*, angleško *crutch*. Kluge meni, da gre za zagotovo pristno tevtonsko besedo (»palica z ukrivljenim ročajem«), ki so jo v srednji visoki nemščini zamenjali (in s tem pomešali) z romanskim izrazom, ki temelji na latinskem *crucea* in pomeni »križ«. Kluge, *Etymological Dictionary* (spletni vir). V Dolnji Lužiški Srbiji, nemško Niederlausitz, prevajajo besedo *Krücke* še danes s *krika*, na ozemlju, kjer živijo Slovenke in Slovenci, pa je bil zanj v rabi izraz *krukla*. Gl. Pleteršnik, *Slovensko-nemški slovar* (1894–1895) (spletni vir). V bovškem govoru se je beseda *krukla* kot sinonim za »palico, navadno z ukrivljenim koncem za opiranje«, ohranila do danes. Gl. Ivančič Kutin, *Slovar bovškega govora*, str. 58. Januška Gostenčnik navaja, da v Sloveniji ponekod uporabljajo narečni izraz *kruka* (brez črke »l«), tudi sinonimno z izrazom *kljuka*, narečno *kluka*; slednjega tudi v pomenu »kriv kos lesa« in »kavelj«. Gl. Gostenčnik, SLA V 285(b).01 »kljuka pri vratih«. Meje med *kruko* in *kljuko* so torej (bile) tudi pretočne.

3 Botz, *Die Ausschaltung des Nationalrates und die Anfänge der Diktatur Dollfuß*, str. 31–59.

4 Göbl, *Das Staatswappen Österreichs 1934–1935*, str. 294.

5 Diem, *Die Symbole Österreichs*, str. 276.

pisnik ljubljanskega dnevnika *Slovenec* je ta pojav 15. maja 1934 zaobjel takole: »Iz kljukaste Nemčije – v katoliško Avstrijo! Avstrija danes je in hoče biti katoliška država. /.../ Kakor ima Nemčija v svoji zastavi kljukasti križ, tako ima Avstrija v svoji rdeče-belo-rdeči pravi krščanski križ. Ne sramuje se ga in ga ne skriva. /.../ Dollfuß /.../ misli s krščanstvom resno – ne kakor v Nemčiji, kjer imajo krščanstvo tudi na jeziku, v resnici mu pa kopljejo grob.«⁶

Rdeče-belo-rdeče zastave s krukastim križem so stopile na plano 12. februarja 1934, na dan ko sta socialdemokratska stranka in njena že od marca 1933 prepovedana paravojaška veja Republikanischer Schutzbund začela oboroženi upor proti Dollfußovemu režimu, ki so se mu pridružili od maja 1933 prepovedani komunisti.⁷ Z zastavami in portretom Dollfußa so vladne sile zato še istega dne prekrile Spomenik republike z doprskimi kipi Viktorja Adlerja, Jakoba Reumanna in Ferdinanda Hanuscha. Šlo je »za mistično posthumno obglavljenje duhovnih voditeljev avstrijske socialne demokracije«, a hkrati za destruiranje Avstrije kot demokratične republike. Upor, znan kot februarska vstaja ali tudi državljanska vojna, je bil po treh dneh zatrt. K temu je soprispevala tudi drža socialdemokratskega vodstva, ki si je do zadnjega prizadevalo, kot je februarja 1934 iz eksila sporočil njegov podpredsednik in vodilni ideolog Otto Bauer, za »mirno rešitev« konflikta in zato bilo »pripravljeno zmeraj bolj popuščati« Dollfußovi vladi.⁸ Po zatrtju februarske vstaje se je dokončno uveljavil oblastni sistem, ki ga nekateri (ustrezno takratni uporniški dikciji) imenujejo »avstrofašizem«.¹⁰ *Koroški Slovenec* je 21. februarja 1934 zapisal: »O zmagi ni bilo dvomiti. /.../ [N]a poslopjih socialistične stranke [na Dunaju] so zavihrale zastave domovinske fronte in Heimatschutz.«¹¹ /.../ Organizacija in oborožena moč avstrijskega socializma je s tem razbita«¹² in s tem tudi »najmočnejša protinacistična sila v Avstriji«.¹³

Krukasti križ so v času avtoritarne Avstrije uporabljali tudi kot znak boja proti priključitvi Nemškemu rajhu in proti nacizmu, pa čeprav vseskozi s poudarkom, da so Avstrijci del nemškega naroda in da je Avstrija nemška država, ki je tesno pove-

6 Peregrin, Iz nemškega Gradca, *Slovenec*, 15. 3. 1934, str. 3.

7 Weingand, *Die KPÖ und der Februar 1934*.

8 Diem, *Die Symbole Österreichs*, str. 99.

9 Bauer, *Der Aufstand der österreichischen Arbeiter*, str. 49. *Koroški Slovenec* je že junija 1933 zapisal: »Ni izključeno, da pritegne Dollfuß v sodelovanje socialdemokrate, ki so svoje pogoje za vstop izdatno znižali in daleko niso več tako borbeni kot nekoč.« Borba je odložena, *Koroški Slovenec*, 28. 6. 1933, str. 1.

10 Vsi poskusi, da bi avstrijski vladni sistem v obdobju 1933–1938 označili z eno samo kratko oznako (avstrofašizem, avtoritarna stanovska država, diktatura kanclerja, Dollfuß/Schuschniggov režim) ostajajo nezadostni in vzbujajo vse do danes precej raznolikih in kontroverznih diskusij. Gl. Tálos in Neugebauer, *Austrofascismus*; Wenninger in Dreidemy, *Das Dollfuß/Schuschnigg-Regime*; Moos, *(K)ein Austrofascismus?*

11 K paravojaški organizaciji Heimatschutz gl. I., podpoglavje *Heimwehr*, *Heimatschutz*, v tej knjigi.

12 Krvavi dnevi na Dunaju, *Koroški Slovenec*, 21. 2. 2034, str. 1.

13 Zwitter, *To Destroy Nazism*, str. 19.

zana z Nemčijo. Ko se je Dollfuß 27. maja 1932 predstavil državnemu svetu kot novi zvezni kancler, je naglasil, da mora svet razumeti, »da smo si kot samostojna nemška država – nemška po krvi, zgodovini in po zemljepisni legi naše domovine – svesti najtesnejše povezanosti in prijateljstva z Nemškim rajhom, prijateljstva, ki nalaga pravice in dolžnosti«. ¹⁴ Ta miselna usmerjenost je prišla do izraza tudi v času pred 25. julijem 1934 in po njem, ko so pripadniki ilegalne SS-Standarte 89 poskušali izvesti državni udar, ki je bil zatrt in v tem poskusu je bil umorjen kancler Dollfuß. Cilj nacističnega puča je bil nasilna priključitev Avstrije Nemškemu rajhu oziroma tako imenovani Anschluss (poslovenjeno anšlus). ¹⁵ Tudi na Koroškem, še posebno v Labotski dolini, so bili na delu nacisti in pučisti, ki so si s stopnjevanjem nasilja in terorističnih napadov prizadevali za anšlus, kar je bil povod, da se je 24. junija 1934 zbralo v Volšperku okoli 800 pripadnikov Ostmärkische Sturmsharen (OSS), to je katoliško usmerjene paravojaške formacije, ki je takrat tesno sodelovala z avtoritarnim avstrijskim režimom. ¹⁶ Na Koroškem ji je načeloval Igo Tschurtschenthaler, ki je bil med letoma 1934 in 1938 tudi član avstrijskega državnega sveta. ¹⁷ Prisotne OSS je pozival k uporabi in dal vedeti, da je bil krukasti križ prvotno, v času križarskih vojn, simbol nemškega viteškega reda (znan tudi kot tevtonski viteški red). Skliceval se je torej na star, bojevit in zmagovit krščanski simbol, ki je imel prepoznavni učinek, vendar naj bi se pojavil v novi podobi: »V znamenju krukastega križa, simbola zmage, je nemški viteški red tujim narodom prinašal nemško kulturo, danes pa je krukasti križ bojni znak proti nekulturi kljukastega križa.« ¹⁸

S »tujimi narodi« so bili prvotno mišljeni tako imenovani poganski ali baltski Prusi (skupni naziv za več ljudstev), pozneje tudi Rusi, Litvijci in Poljaki, ki jih je veljalo pokristjaniti. Pod vplivom nacionalizmov so nemški viteški red v nemškem govornem prostoru stilizirali v prinašalca in nosilca germanske kulturne misije na evropskem (slovanskem) vzhodu in jugovzhodu. ¹⁹ Tudi Tschurtschenthaler je uporabil to dikcijo, ko je novembra 1934 na prireditvi OSS Dollfußu v čast krukasti križ povezal z osvajanjem in pokristjanjevanjem »takrat še slovanskih in poganskih Prusov« ter z Dollfußom, ki je ta križ vzpostavil kot emblem nove Avstrije. ²⁰ Zgodovi-

14 Nav. v Ude, *Koroško vprašanje*, str. 65–66. Zgodovinar Kurt Bauer navaja, da je bil Dollfuß kot študent angažiran v katoliškem študentskem gibanju in kot tak »vnet, aktiven propagandist za priključitev [Avstrije] Nemčiji«. Gl. Bauer, *Hitlers zweiter Putsch*, str. 25.

15 Bauer, *Hitlers zweiter Putsch*; Nečak, *Avstrijska legija II*; Klösch, *Des Führers heimliche Vasallen*.

16 Reich, *Die Ostmärkischen Sturmsharen*.

17 Enderle-Burcel, *Mandatare im Ständestaat*, str. 249–250.

18 Tschurtschenthaler, nav. v Klösch, *Des Führers heimliche Vasallen*, str. 77.

19 Weber, *Preußen in Ostmitteleuropa*. To dikcijo je leta 1933 reproduciral tudi *Koroški Slovenec*: »Nemški narod v Avstriji ima nedvomno veliko kulturno poslanstvo napram slovanskemu vzhodu in slovanskim državam sosedam«, vendar z značilno pripombo: »A udejestviti ga ima najprej s tem, da v polni meri ustreže upravičenim kulturnim zahtevam svojih narodnih manjšin«. Državi, kar je njenega, *Koroški Slovenec*, 21. 6. 1933, str. 1.

20 Mächtige Dollfußfeier der Sturmsharen, *Kärntner Tagblatt*, 9. 11. 1934, str. 3.

nar in politični publicist Konrad Josef Heilig, ki si je prav tako zelo aktivno prizadeval v prid Dollfuß/Schuschniggovi Avstriji, je krukasti križ označil kot »prvi resnični skupni germanski simbol« in mu posvetil temeljno monografijo,²¹ ki je izšla leta 1934 v prvi in leta 1936 v drugi nakladi: »Krščanska vera in skupna krščanska kultura sta bila zgodovinska pogoja za nastanek velikega nemškega naroda. Ta enotnost je utelešena v krščansko-germanskem križu, ki je na zastavah krščansko-nemške Avstrije.«²²

Enajstega in 12. marca 1938 je bil z anšlusom Avstrije k nacističnemu Nemškemu rajhu in nastopom nacistične oblasti krukasti križ zamenjan s kljukastim križem. Že februarja 1938 se je pod pritiskom nacističnega režima v Nemčiji začela mobilizacija avstrijskih nacistov in nacistk, ki so nastopali vse bolj odkrito. Kancler Schuschnigg se je 24. februarja v zveznem svetu odzval z govorom, ki ga je končal z vzklikom: »Do smrti rdeča-bela-rdeča! Avstrija!« (»Bis in den Tod Rot-Weiß-Rot! Österreich!«).²³ Toda v Gradcu, kjer so nacisti na ulicah že prevladovali, so demonstranti zažgali avstrijsko zastavo.²⁴ Nacisti so kvazirevolucionarno prevzemanje oblasti do 11. marca 1938 še stopnjevali – ob Štajerskem zlasti na Koroškem, kjer so »jamčili za kontinuiteto protislovenskega delovanja«.²⁵ Že v prvih urah in dneh nacistične oblasti se je »velikega dela koroških Slovencev polotil globok preplah«.²⁶

* * *

Ta knjiga se osredotoča na temo zlasti narodnostno opredeljenih koroških Slovenk in Slovencev v času zgodnjega nacizma. Pojem »zgodnji nacizem« se okvirno nanaša na obdobje Hitlerjevega vzpona na oblast v Nemčiji (že 14. septembra 1930 je prišla nacistična stranka v parlament kot druga najmočnejša stranka) in vključuje čas Hitlerjeve ekspanzionistične politike od anšlusa do začetkov druge svetovne vojne in napada nacistične Nemčije na Jugoslavijo 6. aprila 1941. Upoštevano bo tudi obdobje po prvi svetovni vojni, saj se je prav leta 1918 okrepila težnja po priključitvi Avstrije k Nemčiji. Ime Nemška Avstrija (Deutsch-Österreich), ki ga je mlada republika sprejela 12. novembra 1918, je bil eden od izrazov te težnje. Vse-nemška orientacija je bil aksiom, ki so mu bile takrat zavezane vse avstrijske politične stranke vključno s komunistično stranko.²⁷ S Hitlerjevim prihodom na oblast v

21 Monografijo je naslovil z *Österreichs neues Symbol. Geschichte, Entwicklung und Bedeutung des Krukenkreuzes* (Novi simbol Avstrije. Zgodovina, razvoj in pomen krukastega križa). Gl. Diem, *Die Symbole Österreichs*, str. 273.

22 Nav. v Diem, *Die Symbole Österreichs*, str. 274.

23 »Bis in den Tod! Rot-Weiß-Rot«, filmski posnetek Schuschniggovega parlamentarnega govora (splet).

24 Bruckmüller, *Avstrijska zgodovina*, str. 455.

25 Domej, *Koroški Slovenci in leto 1938*, str. 24.

26 Prav tam.

27 Komunistična stranka Avstrije je bila ustanovljena 3. novembra 1918 kot Komunistična stranka Nemške Avstrije, *Kommunistische Partei Deutsch-Österreichs* (KPDÖ). Gl. Jamritsch, *Linksunten in Kärnten*, str. 8.

Nemčiji se je razpoloženje strank do »anšlusa« znatno spremenilo. Razlog je v tem, da je NSDAP, ki je bila do leta 1930 v Avstriji le nepomembna skupina na skrajni desni strani političnega spektra, že spomladi 1932 dosegla svoj preboj kot množična stranka.²⁸ Veliko funkcionarjev in privrženecv velikonemške misli se je priključilo nacistični stranki. Tudi krščanski socialci in socialdemokrati niso bili imuni pred nacističnim navalom, vendar so »paragraf o anšlusu« leta 1933 iz svojih strankarskih programov črtali.²⁹ Tudi med koroškimi Slovenkami in Slovenci so najkasneje od tega leta dalje svarila pred nacizmom sovpadala z ugotovitvami, kot je sledeča, ki bo v tej knjigi deležna večje pozornosti: »Tudi pri nas jih [nacistov] ne manjka. Javljajo se z mazanjem kljukastih križev, s trošenjem letakov protidržavne vsebine. Njihovi pristaši so delno celo slovenskega rodu /.../.«³⁰ V (pod)poglavju *Nacistični julijski puč*, bo ta ugotovitev tudi podrobneje ponazorjena in eksplicirana.

Izjemen porast nacističnih glasov je bil tudi povod, da je Dollfußova vlada prepovedala nadaljnje razpisovanje volitev. 19. maja 1933 pa je nacistično stranko prepovedala.³¹ Do skupnega protinacističnega odpora ni prišlo, ker je Dollfuß izključil parlament in vzpostavil avtoritarni režim. Dollfuß je vodil vojno zlasti na dveh frontah – proti socialdemokratom (in komunistom) in proti nacistom. Zavračal je pogajanja in ponudbe socialdemokratov za sodelovanje proti nacistom in si zadal kot glavni cilj, da spravi na kolena marksiste, da ne bi imeli več političnega vpliva in moči, kar mu je z zatrtjem februarске vstaje 1934 tudi uspelo.³² Boj proti nacizmu si je Dollfuß zamišljal kot imitacijo močnejšega, da bi se tako pred njim zaščitil in znebil »socijev«. ³³ Hkrati si je prizadeval za »rekatolizacijo družbe«, ki jo je povzdignil v neposredni državni program. »Leta 1933 se je političnemu katolicizmu v Avstriji zdelo, da je prišel čas za novo ofenzivo, za nov križarski pohod, za novo protireformacijo, ki jo je, kot nekoč, od zgoraj nadzorovala država.«³⁴ Cerkev in katoliška vera naj bi pri udejanjanju Dollfußovega vladnega programa imeli ključno vlogo in avstrijski škofje so ta program 21. decembra 1933 v skupnem božičnem pastirskem pismu tudi podprli in menili, »da stoji Avstrija danes v središču svetovnega interesa kot vzor in primer krščanskega državnega reda«. ³⁵ Ne glede na to pa so se avstrijski škofje tej dikciji ob anšlusu odrekli in ga s slovesno izjavo povsem odkrito pozdravili in tudi pozneje delovali med zadržano lojalnostjo in previdnim odporom. »Še danes

28 Hänisch, *Die österreichischen NSDAP-Wähler*.

29 Steininger, *Der Anschluß Österreichs*, str. 28.

30 Rožek (Naciji). *Koroški Slovenec*, 22. 11. 1933, str. 3.

31 Ude, *Koroško vprašanje*, str. 71.

32 Bauer, O., *Der Aufstand der österreichischen Arbeiter*, op. 52, str. 40.

33 »Rjavi val«, tako Dollfuß, »lahko zaustavimo le, če to, kar obljubljajo nacisti v Nemčiji in kar so že storili, storimo sami, kar bi bilo pri nas itak omiljeno z raznimi smermi; le tako bi nam lahko uspelo dopovedati večini soci-članov, da nimajo več moči in bi se oddaljili od socijev.« Nav. v Bauer, K., *Der Februaraufstand*, str. 16.

34 Hänisch, *Der politische Katholizismus*, str. 76.

35 Hirtenbrief des österreichischen Gesamtepiskopats, *Reichspost*, 23. 12. 1933, str. 1–3.

nas boli,« bodo osemdeset let pozneje zapisali, »da se takrat, marca 1938, in v sedmih turobnih letih, ki so sledila, kristjani – tudi in zlasti škofje – niso odločneje zoperstavili moči sovraštva, nečlovečnosti in diktature«. ³⁶

Okrepljeno delovanje Cerkve v avtoritarni Avstriji ni bilo namenjeno le notranjercerkveni skupnosti, temveč celotni družbeni skupnosti. Cilj rekatolizacijskih prizadevanj je bil, prek države in njene birokracije doseči tudi vsakdan ljudi. Kot je ironično pripomnil Sigmund Freud: »Kajti tukaj živimo v ozračju strogega katolicizma.« ³⁷ Po Ernstu Hanischu je treba v tem dejstvu ali natančneje v Katoliški cerkvi kot zaveznici avtoritarnega režima videti določeno oviro pred popolno uveljavitvijo fašizma v Avstriji. Leta 1933 je avstrijski episkopat odkrito opozoril vlado, »da obstajajo določene nevarnosti za udomačitev [Einbürgerung] fašističnih idej po italijanskem vzoru. /.../ Fašizem kot »uvoženi izdelek« za naše razmere ne pride v poštev.« ³⁸ V božičnem pastirskem pismu pa je istega leta v prid utrditve Dollfußovega režima in Avstrije kot neodvisne »krščansko-nemške države« obsodil tudi nacizem in z njim povezani radikalni rasni antisemitizem (ob hkratni legitimaciji tradicionalnih cerkvenih protijudovskih predsodkov), ekstremni narodnostni princip ter stremljenje po ustanovitvi nemške nacionalne Cerkve. ³⁹

V tej knjigi bo izčrpno in na več mestih ogovorjeno in ponazorjeno, da sta si za rekatolizacijo koroških Slovencev in Slovencev vodilno, sistematično in v personalni uniji prizadevala Rudolf Blüml in Vinko Zwitter. Blüml je bil v avtoritarni »stanovski državi« zastopnik škofa in Cerkve v koroškem deželnem zboru in svetovalec deželnega glavarja za manjšinska vprašanja, obenem pa je bil (od leta 1927 dalje) vodja koroških slovenskih duhovnikov, medtem ko je imel Vinko Zwitter vodilno vlogo pri laikih ⁴⁰ in bil kot organizacijski tajnik Slovenske krščansko-socialne zveze za Koroško (leta 1934 preimenovane v Slovensko prosvetno zvezo) ter publicist in urednik (od leta 1936 tudi založnik in izdajatelj) *Koroškega Slovenca* ena osrednjih osebnosti slovenske manjšine na Koroškem. Obadva sta vodila in sooblikovala tudi slovensko Katoliško akcijo (KA), ⁴¹ organizacijo za sodelovanje laikov v apostolskem delu Cerkve, ki je bila neposredno podrejena škofom in je zahtevala popolno predanost ne le cerkvenemu nauku, temveč tudi novemu avtoritarnemu režimu. Vsa katoliška društvena in organizacijska dejavnost naj bi bila zato povezana in poenotena v Katoliški akciji. In to po analogiji z Domovinsko fronto, ki se je kot ena in edina državna stranka opredeljevala kot povezovalna sila in v katero naj bi se, tako avstrij-

36 Bischöfe 1918 – 1938 – 2018 (dokument).

37 Freud v pismu Arnoldu Zweigu z dne 30. 9. 1934, nav. v Hanisch, *Der politische Katholizismus*, str. 77.

38 Nav. v Hanisch, *Der politische Katholizismus*, str. 70. Čeprav je italijanski fašizem upošteval katolištvo kot orodje za organizacijo konsenza, se je imel za nacionalno in državno laično religijo ter je od državljanov zahteval popolno predanost. Gl. Gentile, *Fašizem*, str. 37.

39 Hirtenbrief des österreichischen Gesamtepiskopats, *Reichspost*, 23. 12. 1933, str. 3.

40 Till, *Rudolf Blüml*, str. 290, 300.

41 Prav tam, 293–294, 300.

ski episkopat, včlanjevali tudi pripadniki katoliških organizacij in društev in sploh vsi katoliki.⁴²

Koroški Slovenec je ustrezno težnji po uveljavitvi Dollfußovega režima in predvsem mlade radikalne katoliške politične struje okrog Blümla in Zwittra znotraj manjšinskega vodstva (pospešeno se je začela uveljavljati od leta 1930 dalje⁴³) marca 1934 zapisal: »Po stari poti ne gre več, /.../ Nove poti je treba.«⁴⁴ Specifika te »nove poti« se je kazala tudi v tem, da je ob verskem začela poudarjati posebno (nesebično) »nemško poslanstvo« »stanovske Avstrije« in žigosati njene liberalne in socialistične prvine. *Koroški Slovenec* je temu ustrezno postuliral:

Nove Avstrije ne gradi liberalizem vojnih let in ne socializem minulega desetletja /.../. Nova država bo nemška in ne internacionalna, ker je kancler in nemški ostali nositelji krščanskega socializma v državi. Vendar nemška tako, da bo priznavala tudi drugim narodom njihov narodni značaj in pravico narodne samobiti. Zakaj bi dvomili o iskrenosti kanclerjevih besed /.../ Dvignite glave! Proč s kratkovidno kritiko in morečim malodušjem! Strnite vrste /.../.⁴⁵

Vinko Poljanec, ki velja za prvo žrtev nacizma med koroškimi Slovenci, je bil nedvomno tudi žrtev tovrstnih pogledov, kar bo v tej knjigi kar se da skrbno in podrobno eksplicirano. Predpostavka monografije je, da tako kot deželni poslanec Franc Petek (1923–1934) tudi Poljanec (deželni poslanec med letoma 1921–1927, od leta 1927 predsednik Slovenske krščansko-socialne in od leta 1934 do 1937 Slovenske prosvetne zveze) ni soglašal z režimsko in »Blümlovo ordinariatsko linijo« in videl »možnost reševanja manjšinskega vprašanja samo na demokratični podlagi, ne pa na kakršni koli fašistično avtoritativni«. ⁴⁶ Prikazano bo, da je Poljanec postal predsednik Slovenske krščansko-socialne zveze leta 1927, to je prav v letu, ko mu je škofjski ordinariat kandidaturo v državni in posledično tudi deželni zbor prepovedal in »poskusno« dovolil kandidaturo bolj prilagodljivemu slovenskemu župniku Janezu Starcu (deželni svetnik je bil med letoma 1927–1933, nakar ga je do leta

42 Izredna škofovska konferenca z dne 23. februarja 1934, nav. v Schmit, »Im Namen Gottes«, str. 151.

43 Mladi radikalni krščanski socialci so na izrednem občnem zboru 2. oktobra 1930 odrinili s koroškega slovenskega vodstva liberalnega (po samoopredelitvi socialdemokratsko usmerjenega) Franca Petka in tako dosegli podporo krščansko-socialni stranki na državnozborskih volitvah 9. novembra istega leta. Gl. Pleterski, *Progresivne težnje*, str. 110; Zorn, *Poskusi ureditve položaja slovenske skupnosti*, str. 145; Stergar, geslo: Zwitter, Vinko (spletni vir); Grafenauer, *Človek iz ozadja*, str. 19; Linasi, *Koroški partizani*, str. 32.

44 Na poti v stanovsko državo (nadaljevanje), *Koroški Slovenec*, 21. 3. 1934, str. 1.

45 Ljubezen za spoštovanje!, *Koroški Slovenec*, 21. 3. 1934, str. 1. Dikcija o nemškem poslanstvu države, ki naj bi ji bile v lastnem interesu zavezane tudi narodne manjšine se v *Koroškem Slovincu* vztrajno ponavlja. Gl. citate v Bahovec, *Koroški Slovenci 1930–1931*, str. 165.

46 Petek, *Spomini*, str. 170. Citat se nanaša na samoopredelitev Petka.

1934 nasledil »laik« Janko Ogris⁴⁷), medtem ko je kandidaturo brezpogojno omogočil vodilnemu, izrazito nemškonacionalno usmerjenemu kandidatu Krščanske socialne stranke na Koroškem monsignorju Michaelu Paulitschu. Leta 1927 je bila v vodstvo Slovenske krščansko-socialne zveze izvoljena tudi Milka Hartman, ki ji bo v tej knjigi (ob drugih, danes komajda še znanih, narodnostno aktivnih ženskah) prav tako posvečena večja pozornost.

Izvolitev Poljanca (a denimo tudi Milke Hartman) na predsedniški oziroma ožji vodstveni položaj Krščansko-socialne zveze daje prej kot na »stališča od zgoraj« misliti na solidarno podporo »od spodaj«. Na to napeljuje tudi podatek, da je bil tudi Joško Tischler, ki je leta 1937 nasledil Poljanca kot predsednika Slovenske prosvetne zveze, na to funkcijo imenovan z določeno koncesijo, ki ni ustrezala zahtevam »od zgoraj«, temveč »dejanskemu razpoloženju ljudi na podeželju, ki absolutne spojitve z VF niso hoteli«. ⁴⁸ Na to napeljuje tudi zgodovinar Avguštin Malle, ko pravi, da je Blüml med laiki »očitno zaupal le Vinku Zwitteru in puščal ob strani Joška Tischlerja«, ob njem pa denimo tudi deželnega svetnika Janka Ogrisa. ⁴⁹ Knjiga ugovarja predpostavki, da je bilo vodstvo koroških Slovencev v času avtoritarnega režima idejno homogeno ali monolitno in da je zaradi dozdevno istega krščansko-socialnega nazora »stalo trdno v taboru avstrijskega kanclerja [Dollfuša]«. ⁵⁰ Pod vprašaj postavlja tudi tesno z njo povezano predpostavko, da je koroško slovensko vodstvo (potem ko se je po letu 1930 v njem uveljavila poudarjeno klerikalna smer) pozdravilo in lojalno podprlo avtoritarni »stanovski režim«, kar naj bi bil tudi sprožilni *agens movens*, da so se tako imenovani »napredno in demokratično« misleči Slovenci od tega vodstva polagoma ločili. ⁵¹ Janez Starc je že 10. februarja 1935 (torej pred slovito kritiko monsignorja Valentina Podgorca proti koncu

47 Avstrijski episkopat je 30. novembra 1930 sprejel sklep o odpoklicu katoliških duhovnikov iz (strankarske) politike. Koroški duhovniki so morali izvedbo sklepa ordinariatu sporočiti do 17. decembra 1933. Gl. Malle, Koroški Slovenci in katoliška cerkev, str. 88. Pomenljivo je, da ta sklep ni veljal za Rudolfa Blümle, ki je bil med letoma 1934–1938 zastopnik škofa in Cerkve v koroškem deželnem zboru.

48 Petek, *Spomini*, str. 183; gl. tudi Holmar, Junaška doba požrtvovalnih mož in žena, str. 18.

49 Malle, Akademija, str. 145.

50 Domej, *Koroški Slovenci in leto 1938*, str. 11; Domej, Koroški Slovenci v prvem letu nacistične vlade v Avstriji, str. 64; Bahovec, Koroški Slovenci 1930–1941, str. 164; Zwitter, F., ml., Koroška kultura med kljukastim in krščanskim križem, str. 70.

51 Pleterski, Progresivne težnje med Slovenci na Koroškem, str. 110–134; Zorn v Ferenc, Kacin-Wohinz in Zorn, *Slovenci v zamejstvu*, str. 159. Po Pleterskem in Zornu naj bi prav ta »ločitev« vodstva omogočila začetek tistih usmeritev med koroškimi Slovenci, ki so med partizanskim narodnoosvobodilnim bojem vodili do formiranja novega, naprednega (levo usmerjenega, komunističnega) političnega tabora. Podobno stališče zastopa tudi Valentin Sima, ko pravi: »Nekaj uporniškega duha pa je bilo [med koroškimi Slovenci] že v medvojnem obdobju prisotnega. Izraz za to je nastop komunistične liste pri kmečkozoborskih volitvah novembra 1932, /.../.« Sima, Nasilje in odpor 1941–1945. Tudi Brigitte Entner se pridružuje tej argumentaciji. Gl. Entner, Umestitev slovenskega odpora na Koroškem, str. 217. V knjigi bo prikazano, da so si bili v času tako imenovanega ljudskofrontnega povezovanja komunisti in del »razpuščene klerikalne stranke« bližji, kot se zdi s poveljne perspektive in vse do danes; že od začetka leta 1935 so se nakazovali skupni obrisi odpora.

leta 1937) pod psevdonimom Dr. Cölestin Keutschacher objavil razpravo *Die österreichische Bundesverfassung und die Minderheitenfrage* (Avstrijska zvezna ustava in manjšinsko vprašanje), v kateri izraža razočaranost nad stanovsko ustavo in varljivost upov, ki jih je gojil kot duhovnik in zastopnik pravic svoje narodne skupnosti; ocenil je, da ta ustava v primerjavi s predhodno pomeni poslabšanje položaja manjšinskih narodnih skupnosti.⁵²

Znotraj slovenskega vodstva bo v tej knjigi mogoče zaznati raznolike idejne usmeritve in odtenke tudi znotraj krščansko-socialnega vodstva. Prikazano bo, da strategija Katoliške akcije, ki sta jo uveljavljala Blüml in Zwitter, med koroškimi Slovenkami in Slovenci ni naletela na zaželeni uspeh, nasprotno. Ordinariat je moral koroške slovenske duhovnike pozivati, »da naj resneje dela[jo] v smislu navodil katoliške akcije«. ⁵³ Napet odnos med obema izkazuje tudi ugotovitev, da Poljanca kot žrtev nacizma »ne registrira noben seznam škofijskega ordinariata v Celovcu«. ⁵⁴ Poljanec je kot žrtev izpadel celo iz poročila o nacistični represiji nad Slovenkami in Slovenci na Koroškem, ki je bilo v prvih dneh maja 1938 prek ministra (in takratnega predsednika Katoliške akcije v Sloveniji) Mihe Kreka posredovano jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu. ⁵⁵ Poročilo, ki je verjetno nastalo v centrali Slovenske prosvetne zveze, kot žrtve nacizma navaja le Blümla in nekatere druge slovenske duhovnike, ne pa tudi Poljanca kot dolgoletnega predsednika in takrat podpredsednika zveze s slovesom izjemno priljubljenega narodnostnega voditelja. Vpliv Blümla in Zwitterove struje je tudi med širšim koroškim slovenskim ljudstvom upadal, saj so od leta 1930 pridobivali tako socialdemokrati kot tudi komunisti (slednji zlasti po februarški vstaji 1934) na vplivu.

Porastu vpliva socialdemokratske in komunistične stranke se bo knjiga približala z analizo rezultatov deželnozborskih volitev leta 1930 in občinskih volitev leta 1932, zadnjih pred uveljavitvijo avtoritarnega avstrijskega režima. A tudi s pomočjo biografskega prikaza in političnega delovanja več vidnih in vidnejših socialdemokratov na Koroškem, med njimi državnozborskega poslanca in predsednika koroške socialdemokratske stranke Antona Falleja, ki se je javno priznaval za Slovenca, in sekretarja socialdemokratske stranke v velikovškem okraju Ferdinanda Wedeniga, ki prav tako nikdar ni prikrival svojih slovenskih korenin (po materini strani). Oba sta kot socialdemokrata tvorno sodelovala pri organizaciji februarске vstaje, Wedenig kot poveljnik okrajnega Schutzbunda, do katere pa na Koroškem ni prišlo, ker sta se dva pomembna strankarska kolega (namestnik deželnega glavarja Matthias Zeinitzer in celovski župan Franz Pichler-Mandorf) še pred začetkom vstaje dogovarjala z Dollfußovo vlado in takoj po začetku vstaje prestopila na vladno stran, kar je Falle ozna-

52 Hafner, Župnik in slovenski poslanec, str. 99; Keutschacher [Starc], *Die österreichische Bundesverfassung und die Minderheitenfrage*, *Der christliche Ständestaat*, 10. 2. 1935, str. 143–145.

53 Malle, Vinko Poljanec, str. 33.

54 Malle, Koroški Slovenci in katoliška cerkev v času nacizma, str. 92.

55 Poročilo je objavljeno v Nedog in Zorn, O Slovencih v Avstriji ob anšlusu, str. 251–253 (dokumenti).

čil kot »kravjo kupčijo« v škodo socialne demokracije, delavstva in razvoja avstrijske države.⁵⁶ To stališče je zastopal tudi Wedenig, ki je bil po vojni vrsto let (1947–1965) deželni glavar. Tako Falle kot Wedenig sta bila odločna borca tako proti »črnemu« (avstrofašističnemu) kot tudi proti »rjavemu fašizmu« (nacizmu) in precej tesno povezana tudi s koroškimi Slovenci. Ob Wedenigovem odločnem protinacizmu se je 19. oktobra 1932 obregnil celo *Koroški Slovenec*.

Po zatrtju februarske vstaje, ki jo je deloma že pred vstajo spremljalo razočaranje nad vodilnimi predstavniki avstrijske socialdemokratske stranke (z Ottom Baurom na čelu), je pridobila na pomenu tudi komunistična stranka, ki se je okrepila v vsej državi od prejšnjih 3000 na 16.000 članov.⁵⁷ Vanjo so se vključevali tudi koroški Slovenci (ob Karlu Prušniku - Gašperju denimo precejšen del poznejših »tigrovcev« v okolici Podrožce in Marije na Zilji, ki bodo imensko predstavljeni). Značilnost komunistične stranke je, da je delovala čezmejno, delno v akcijski enotnosti s socialdemokrati, za del koroških Slovencev pa je bila kot potencialna zaveznica zanimiva zlasti zaradi tega, ker je po julijemskem sporazumu leta 1936, ko so namere Hitlerja po anšlusu Avstrije k nacistični Nemčiji postale že povsem očitne, kot prva in edina avstrijska politična stranka začela postavljati pod vprašaj aksioma o avstrijstvu kot delu nemške države in o Avstriji kot drugi ali boljši nemški državi. Alfred Klahr, glavni teoretik tega pristopa, ki ga je objavil spomladi 1937, ni hotel le razviti teorijo proti anšlusu, temveč se tudi jasno ograditi od Dollfuß/Schuschniggovega režima, ki da se ima za branitelja samostojnosti Avstrije, pa čeprav je v resnici njen grobokop, saj izvaja represijo nad revolucionarnimi in demokratičnimi silami, ki so najodločnejše nasprotnice nacizma.⁵⁸

Izvajanja, predstavljena na prejšnjih straneh tega uvoda, predstavljajo izhodiščni okvir za tematike, ki bodo v knjigi podrobneje predstavljene in obravnavane tudi v širšem zgodovinskem in družbenopolitičnem kontekstu, in sicer v poglavjih *I. Prolog v ne/premočrtno zgodovino anšlusa*, *II. Boj proti »črnemu in rjavemu fašizmu«; vloga delavskih in narodnih voditeljev; avstrijsko »domoljubje« in III. Ekspanzionistične/kolonizacijske težnje, vprašanje neodvisnosti Avstrije, boj za koroško »mejno ozemlje*.

Knjiga omogoča v poglavju *IV. Ko je vkorakal Hitler ...* tudi poglobljen vpogled v vzdušje, ki je zavladalo med pripadniki in pripadnicami slovenske narodne skupnosti v času odstopa kanclerja Schuschnigga in nacističnega prevzema oblasti. Mešanica terorja, obljub, propagande, navdušenja in skorajda brežhibno delujoča nacistična organizacija sta pripeljali do tega, da se je 10. aprila 1938 več kot 99 % avstrijskega prebivalstva, vključno s koroškimi Slovenkami in Slovenci, pri »ljudskem glasovanju« izreklo za že izvedeni anšlus. Po hišah narodnostno zavednih Slovencev so »divjali gestapovci«, zapirali so ljudi, začeli s preganjanjem duhovnikov ter naro-

56 Schindler, *Der 12. Februar in Kärnten*, str. 29.

57 Weingand, *Die KPÖ und der Februar 1934*, str. 64–65; Luža, *Der Widerstand*, str. 36, 38.

58 Klahr, *Zur österreichischen Nation*, str. 26.

dnih in političnih voditeljev in nasprotnikov, izločanjem Slovencev, Slovenk in slovenstva iz javnega in cerkvenega življenja. Prikazano bo, da se je germanizacija in nacifikacija prebivalstva začela nemudoma odvijati prek šolstva in otroških vrtcev. Pomembno vlogo je pri tem odigrala Nationalsocialistična učiteljska zveza (NSLB), katere predhodnica je bila na Koroškem ustanovljena že leta 1924. Ustroj in vidni ali vidnejši koroški člani NSLB bodo tudi podrobneje predstavljeni. Ponazorjeno bo, da so na Koroškem večinoma prav učitelji že leta 1938 ustanavljali organizacije, kot sta Hitlerjugend (HJ; Hitlerjeva mladina) in Bund deutscher Mädel (BDM; Zveza nemških deklet). S temi organizacijami so terorizirali prebivalstvo, pri tem pa skrbeli za vzgojo mladine v HJ in BDM. Prikazano bo, da so se koroški Slovenci včlanjevanju svojih otrok v te organizacije tiho, a tudi manj tiho upirali in bili zaradi tega deležni tudi hudih pritiskov in sankcij.

Z anšlusom se je uveljavil nacistični sistem, ki so mu že leta pred tem pripravljali pot domači nacisti. Poudarjena bo med drugimi vloga Aloisa Maierja-Kaibitscha, dolgoletnega vodja Kärntner Heimatbunda in osrednjega funkcionarja nacistične politike do koroških Slovencev (vključno z njihovim pregonom aprila 1942), in njegovega tesnega sodelavca Hansa Steinacherja (zlasti pri vprašanju naseljevanja rajhovcev in nakupu zemljišč na koroškem mejnem ozemlju), ki je za razliko od denimo Falleja, Wedeniga, Haderlap(p)a, Justa in drugih, vselej s »popolno jasnostjo razumel, da se plebiscitni boj na Koroškem nikoli ni vodil za priključitev območja k Avstriji, temveč s ciljem zagotovitve velikonemške prihodnosti«. ⁵⁹ Na Koroškem si je Steinacher še posebej prizadeval, da bi ves tamkajšnji nemški nacionalni tabor (tudi znotraj strank) pripeljal na linijo avstrijske nacistične politike. Zlasti v III. poglavju bodo ob obeh omenjenih predstavljene še druge ključne osebe nacistične politike na Koroškem, med katerimi so Friedrich Rainer, Karl Fritz in Karl Hönck. Slednji je znan tudi po tem, da je postalo telovadno društvo Deutscher Turnverein v Volšperku – uradno prek društva Kärntner Grenzland – lastnik Zablatniškega jezera, kar je ostalo vse do danes; leta 1932 so jezero preimenovali v Turnersee, jezero telovadcev. ⁶⁰ V tem kontekstu bodo ogovorjene tudi tajne ponudbe koroških nacistov o odstopitvi (nekdanjega) plebiscitnega ozemlja Jugoslaviji v primeru, da ta pristane v anšlus Avstrije k Nemčiji.

V poglavju V. *Izkustvo nedomačnega, varljivi upi, preganjanje Judov* bo ponazorjeno, da anšlus predstavlja dogodek, ki je v spominu koroških Slovenk in Slovencev še desetletja pozneje povezan z zaznavo občutja lastne nezaščitenosti ter obče človeške izpostavljenosti, ki implicira travmatično zarezo in slike, ki ne zbledijo (»flashbulb spomine«). Marsikdo si je »s prihodom Hitlerja« obetal odrešitev iz gospodarske stiske in zadolžitve. Posebno pozornost poglavje posveča odzivom koroških Slovenk in Slovencev na preganjanje in odstranjevanje (ne le) judovskega prebival-

59 Steinacher, *Sieg in deutscher Nacht*, str. 317.

60 Dr. F. P., Turnersee – Erbe und Aufgabe, *Völkischer Beobachter*, 30. 6. 1939, str. 14; Elste, Koschat in Filipič, *Nacistična Avstrija na zatožni klopi*, str. 72.

stva iz javnega, socialnega in gospodarskega življenja in tematizira v tem kontekstu tudi njihove neposredne stike z judovskim prebivalstvom (že v letih pred anšlusom) ter vprašanje antisemitizma tudi znotraj lastnih vrst.

Poglavje VI. *Med mimikrijo in uporom: strategije preživetja koroških Slovencev ob »anšlusu« in po njem* prikazuje, da so bili koroški Slovenci po anšlusu postavljeni pred dejstvo, da ob padcu Avstrije brez boja/upora, pasivnosti zahodnih sil in popolnem nacističnem prevzemu oblasti tudi s strani jugoslovanskih/slovenskih oblasti ni pričakovati nobene pomoči; slednje so zaradi prijateljske politike nacistični režim celo podpirale, se mu prilagajale in skušale utišati vse kritične in protestne glasove. Vsakršno odkrito nasprotovanje bi nacističnemu režimu samo dalo priložnost, da bi koroške Slovence »likvidirali že takoj, leta 1938«.⁶¹ Tako so se po navodilih vodstva odločili za strategije preživetja, ki jih to poglavje v navezavi na postkolonialnega teoretika Homija K. Bhabho obravnava pod oznako »mimikrija«: pod masko videza prilagojenosti – na primer za skoraj 100-odstotnim »da-jem« pri glasovanju »za anšlus«, izjavo lojalnosti, ravnanjem »kot da« – se skriva implicitni upor, ki po napadu na Jugoslavijo aprila 1941, pregonu koroških Slovencev leto dni kasneje in razvoju partizanskega gibanja polagoma preide v eksplicitnega.

Knjiga se tematiki koroških Slovenk in Slovencev v času zgodnjega nacizma približuje na podlagi obsežnega (avto)biografskega gradiva: spominov, pričevanj, dnevniških zapisov, biografij in zbornikov o sodobnikih (kot so Blüml, Zwitter, Vinko Poljanec, Joško Tischler, Milka Hartman, Tomaž Holmar, Janko Ogris, brata Kristo in Mirko Srienec) ter literarnih besedil. Med spomini in pričevanji velja ob številnih knjižnih publikacijah (vključeni so tudi koroški slovenski avtorji, ki so po plebiscitu živeli v Sloveniji, ter spomini nekdanjega kanclerja Kurta von Schuschnigga in njegovega iz Koroške izhajajočega ministra Guida Zernatta, ki so bili objavljeni leta 1937 oziroma 1938) posebej izpostaviti 59 intervjujev in pričevanj, ki so jih v okviru Avstrijskega dokumentacijskega arhiva avstrijskega odpornišтва vodili Mirko Messner, Andreas P. Pittler in Helena Verdel in so osredotočeni na obdobje 1920–1945 (v knjižni obliki so v slovenščini izšli leta 1991,⁶² v nemščini pa leta 1990), ter okoli 150 življenjepisov, ki so med letoma 1993 in 2004 izšli v 12 knjigah serije *Tako smo živeli* in jih je v sklopu Krščanske kulturne zveze in Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik v Celovcu uredila Marija Makarovič. Ti življenjepisi so zasnovani z etnološke perspektive in se nanašajo na celotno življenjsko obdobje pričevalk in pričevalcev, zato je čas nacizma v njih obravnavan le v primeru, če so ga tematizirali. V monografiji so upoštevani tudi razni dokumenti, uradna poročila, pridobljeni zlasti po spletu, a tudi gradivo iz zapuščine Julija Felaherja, po rodu Ziljana, ki ga je v svoji temeljitih monografijah o dveh pomembnih koroških slovenskih skladateljih in pevovodjih Pavlu Kernjaku in Antonu Nageletu vključila in delno objavila Jasna Ne-

61 Petek, *Spomini*, str. 199.

62 Gl. Obid in Rovšek (ur.), *Po sledovih*.

mec Novak⁶³ in hkrati omogočila širši vpogled v življenje slovenske narodne skupnosti na Koroškem (tudi v času zgodnjega nacizma). Raziskava ob navedenih (avto)biografskih virih temelji tudi na dokumentarnem in časopisnem gradivu: v celoti je upoštevan *Koroški Slovenec*, ki je izhajal med letoma 1921 in 1941, v raziskavo pa je vključeno tudi časopisje, ki je izhajalo na Koroškem in širše v Avstriji ter v Sloveniji.

Avtorica se v knjigi loteva tematike, ki je bila doslej znanstveno obravnavana le bolj obrobno in fragmentarno. Temu botruje ob osredotočanju raziskovalnega dela zlasti na čas plebiscita (1919–20) ter pregona in upora koroških Slovenk in Slovencev (od aprila 1942 dalje) tudi pomanjkanje arhivskih virov. »Marsikateri odtенок notranje slovenske dinamike« (v tem primeru tiste, ki se nanaša na koroške Slovence v prvem letu nacistične vladavine v Avstriji, širše pa tudi medvojnega časa) bo, tako Teodor Domej, »za vedno ostal zastrt, ker ni ohranjen niti arhiv Slovenske prosvetne zveze, tedaj najvažnejše slovenske organizacije na Koroškem, niti arhiv Političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem«. ⁶⁴ Enako velja za arhive slovenskih prosvetnih in drugih koroških slovenskih društev v medvojnem času, ki jih je po anšlusu prav tako zasegel Gestapo. ⁶⁵ Tako se raziskave, ki se v tej ali drugi obliki nanašajo na vprašanje koroških Slovenk in Slovencev v medvojnem času, opirajo zlasti na časopis *Koroški Slovenec* ter na nemško koroško publicistiko. ⁶⁶

Velik pomen gre zato pripisati (avto)biografskim virom, ki so prvič v obsežni obliki upoštevani v tej knjigi in analizirani v luči aktualnih znanstvenih spoznanj. Ta metodološki pristop omogoča možnost prevpraševanja zgodovine oziroma prevladujočih interpretacij historiografije in družboslovja glede na predmet raziskave. Prispeva pa tudi k celovitejši seznantitvi s subjektivnim doživljanjem zgodovine, k bolj poglobljenemu poznavanju posameznikovih izkušenj, pa tudi k analizi osebnih in ponotranjenih vrednotenj prostora in časa, v katerem so posamezni akterji in akterke živeli in delovali. Ta pristop kritično reflektira tudi tiste bolj redke raziskave na temo avtoritarne »stanovske države« in zgodnjega nacizma, ki se opirajo predvsem na *Koroškega Slovenca*, ki ga je »po letu 1930« ⁶⁷ ključno oblikoval in idejno preoblikoval Vinko Zwitter. In to v prid nosilcev režima, Cerkve in družbene moči, ki so skušali nadzirati pretok idej in omejiti vpliv tistih, ki bi lahko škodile njihovim interesom. V tem smislu knjiga odpira tudi prostor za vpogled v družbeno resničnost, ki je bila zastrta v prevladujočih zgodovinskih interpretacijah in razlagah.

63 Nemec Novak, Pavle Kernjak; Nemec Novak, Anton Nagele.

64 Domej, Koroški Slovenci v prvem letu nacistične vladavine, str. 62; Malle, Koroški Slovenci v letih pred anšlusom, str. 37.

65 Verdev, Čas po plebiscitu je bil čas obračuna, *Novice*, 31. 1. 2025, str. 5 (intervju s Teodorjem Domejem).

66 Domej, Koroški Slovenci v prvem letu nacistične vladavine, str. 62; Malle, Koroški Slovenci v letih pred anšlusom, str. 37.

67 Blüml, Dr. Vinko Zwitter, 60-letnik, str. 101.

I.

PROLOG V (NE)PREMOČRTNO ZGODOVINO ANŠLUSA

Avstrija, Koroška in koroški Slovenci v obdobju pred 1938

Christian Bartlau, novinar spletnega časopisa n-tv.de, je svoj pogovor z avstrijskim zgodovinarjem Oliverjem Rathkolbom ob 80. obletnici nasilne priključitve Avstrije nacistični Nemčiji začel s sporočilom uglednega avstrijskega tednika *Profil*. Ta je v svoji težiščni številki dan priključitve 12. marca 1938, ki je znana kot anšlus, označil kot »dan, ko je Avstrija propadla«. ⁶⁸ Novinar tej predpostavki, ki namiguje na Avstrijo kot žrtev aneksije, ne pa kot sosterilko, ugovarja in daje vedeti: »Ko je Hitler vkorakal v Avstrijo, sploh ni vladalo vzdušje zatona, nasprotno: na stotisoče ljudi je ta dan sprejelo z velikim navdušenjem«. ⁶⁹ Rathkolb se z njegovo argumentacijo strinja in poudari, da so se politiki in nosilci funkcij vseh odločilnih avstrijskih političnih taborov prizadevali za združitev z Nemškim rajhom že od leta 1918/1919 dalje. Tedaj so zavezniške sile s Saintgermainsko pogodbo ta v vsenemški ideologiji zasidrana prizadevanja po združitvi Avstrije z Nemčijo prepovedale ⁷⁰ oziroma menile, da je anšlus odvisen od pristanka Sveta društva narodov. Te omejitve velik del Avstrijcev nikdar ni imel za kaj drugega kakor za diktat in kratenje pravice do samoodločbe narodov. ⁷¹ Ko so bili končni mirovni pogoji že znani, je kancler Karl Renner na seji državnega sveta 6. septembra 1919 izjavil, da se Nemška Avstrija (po podpisu Saintgermainske pogodbe uradno brez pridevnika »nemška«) ne bo odpovedala delovati, sicer z mirovnimi sredstvi, za združitev z Nemčijo. V zaupanju v Društvo narodov so socialdemokrati in krščanski socialci nato sicer glasovali za

68 Kot datum anšlusa je obveljal 13. marec 1938, dan po vkorakanju. Tega dne je avstrijska vlada sprejela zakon o »ponovni združitvi Avstrije z nemškim rajhom«. Glej Wadl, »Volksbefragung«, str. 64–65.

69 Bartlau, Rathkolb, Der Tag, als Hitler, ntv.de, 11. 3. 2018 (spletni vir); Rathkolb, Erste Republik, str. 510.

70 Prav tam. K idejam anšlusa na Koroškem v obdobju 1918–1938 gl. Ogris, Anschlußideen, str. 13–39; Wilscher, Das nationale Selbstverständnis, str. 31–34.

71 Ude, Koroško vprašanje, str. 50.